

УДК 159.923.2.072.

А. І. Нагорний, І. М. Шаповал

СУТНІСТЬ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ ОСОБИСТІСНОЇ КРИЗИ: СПРОБА ТЕОРЕТИЧНОГО МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО АНАЛІЗУ (СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОГЛЯД)

У статті розкрито міждисциплінарний (із позицій психології й соціології) підхід до розгляду сутності, детермінації перебігу та розв'язання феномену особистісної кризи.

Ключові слова: особистісна криза, особистісний сенс, соціальний сенс.

Нагорный А. И., Шаповал И. М. Сущность и детерминанты личностного кризиса: попытка теоретического междисциплинарного анализа (социально-психологический взгляд). В статье раскрывается междисциплинарный (с позиций психологии и социологии) подход к рассмотрению сущности, детерминации протекания и разрешения феномена личностного кризиса.

Ключевые слова: личностный кризис, личностный смысл, социальный смысл.

Nagorny A. I., Shapoval I. M. Essence and Determinants of Personal Crisis: Theoretical Interdisciplinary Analysis Attempt (Social-Psychological View). The article reveals the interdisciplinary approach, from the positions of psychology and sociology, as a crucial point to considering the essence, determination and solving the phenomenon of personality crisis.

Key words: personality crisis, personal point, social point.

Постановка наукової проблеми та її значення. Соціально-психологічний стан людини – перманентний значущий фактор, що визначає її поведінкову активність. Він обумовлює безліч чинників, які детермінують певний тип соціальної поведінки, зокрема спрямованість особистості, особливості її емоційної сфери, актуальний рівень саморегуляції, упевненість у своїх силах, рівень особистісної активності, навіть психічне й фізичне самопочуття, та, отже, значною мірою впливає на специфіку соціальної взаємодії особистості. За умов кризових явищ у суспільному житті, які наразі мають місце й відображаються на самопочутті його учасників. Актуальною є проблема соціально-психологічного стану людини як особистісна криза, що виступає одночасно і першопричиною, і складником, і результатом системної суспільної кризи.

Особистісна криза притаманна будь-якій людині, сигналізує про болісний період особистісного розвитку або занепаду, а також являє

собою явище значною мірою неоднозначне, індивідуальне, суб'єктивне та, з огляду на це, складно піддається визначенню, класифікації й будь-якому узагальненню. Однак означений стан обов'язково має прояв у діяльності та взаємодії, а відтак є важливим фактором впливу на поведінкову активність людини та має враховуватися під час її аналізу, формування, прогнозування й пояснення.

Формулювання мети та завдань статті. У цій статті ми пропонуємо спробу інтегративного розгляду сутності та детермінації феномену особистісної кризи, виходячи з положення про те, що протягом життя людина постійно вимушена долати певні труднощі, які виникають через різноманітні фактори: внутрішні, які втілюють особистісні смисли (мотиви, система цінностей, диспозиційна готовність до відповідних дій тощо), зовнішні, що включають соціальні смисли (соціальні впливи, соціальні вимоги, соціальні очікування, глобальні природні й економічні умови тощо). Психологічний аспект нашого міждисциплінарного розгляду феномену особистісної кризи полягає у вивченні першого аспекту, соціологічний – у вивченні другого. Життєва криза – період життя людини, у процесі якого різко змінюються способи детермінації процесів розвитку, життєвий задум, напрям життєвого шляху. Кризою називають тривалий глибинний конфлікт, що його переживає особистість у зв'язку із незадовільною якістю життя загалом, дефіцитом її сенсу, головних цілей і шляхів їх досягнення. Існують нормативні (вікові) й ненормативні кризи, які не пов'язані зі зміною вікових етапів психосоціального розвитку особистості.

Предметом нашого розгляду є ненормативні життєві кризи. Однак варто зауважити, що те, як людина переживає кризи життя, які не пов'язані з віковими закономірностями її розвитку, багато в чому залежить від того, як саме пережиті нею вікові нормативні кризи. Тому потрібно розглянути психологічні закономірності перебігу та новоутворення вікових криз. Онтогенетичні механізми формування й розвитку особистості людини полягають у закономірному проходженні через певні вікові етапи, зміна яких супроводжується кризою – поворотним моментом у житті, що виникає внаслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості та соціальних вимог, які висуваються оточенням до людини на цій стадії. Так, на думку Л. С. Виготського, у періоди вікової кризи загострюються основні суперечності: з одного боку, між потребами дитини, які зросли, і її обме-

женими можливостями, з іншого – між новими потребами дитини та відносинами з дорослими, що склалися раніше. Саме ці протиріччя, указує автор, виступають рушійними силами психічного розвитку психіки дитини [1]. Характерні для особистості моделі поведінки зумовлені тим, як розв'язується кожна з цих суперечностей, тобто як долається криза. Причому криза означає не загрозу катастрофи, а поворотний момент і тим самим – онтогенетичне джерело і сили, і недостатньої адаптації [3]. Кожна життєва криза, якщо її розглядати щодо оцінки, містить і позитивний, і негативний компоненти. Якщо конфлікт розв'язаний задовільно (тобто протиріччя зникло), то має місце збагачення особистості новими психічними якостями й можливостями. І навпаки, якщо суперечність залишається або конфлікт отримує незадовільне розв'язання, то це шкодить психіці особистості, що розвивається, і в неї вбудовується негативний компонент (наприклад почуття сорому, комплекс неповноцінності тощо). Якості, яких набуває особистість на кожному віковому етапі, не знижує її готовності сприймати нові внутрішні суперечності або змінні умови оточення. Головне полягає в тому, щоб людина адекватно розв'язувала кожен кризу й тоді в неї буде можливість підійти до наступної стадії розвитку більш адаптивною та зрілою особистістю [6].

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Протягом життя людина закономірно проходить через низку вікових криз. Як ми вже вказували вище, до кризової ситуації призводить загострення певного протиріччя, яке загалом можна сформулювати так: суперечність між потребою, яка вже обґрунтована відповідною внутрішньою мотивацією, та відсутністю можливостей, що зумовлено або функціональною обмеженістю суб'єкта, або невідповідністю соціального оточення. Залежно від характеру переживання та результатів нормативних вікових криз в особистості формується певна життєва стратегія подолання протиріч і конфліктів. Саме характер вікових психологічних новоутворень, що склалися, зумовлює цю стратегію, спрямовує подальше становлення соціальної взаємодії особистості, її статусно-рольові позиції та їхнє усвідомлення.

Щодо сутності й причин особистісної кризи, то вони аргументовано представлені в класичних теоріях особистості (З. Фрейд, Е. Еріксон, К. Хорні, Д. Келлі, А. Маслоу, К. Роджерс та ін. [11]). Узагальнюючи уявлення авторів про сутність особистісної кризи, заува-

жимо таке: кризові періоди в житті людини зумовлені виникненням інтроперсонального конфлікту, тобто внутрішнього протиріччя між прагненнями й обмеженими можливостями їхньої реалізації. Конфлікт передбачає вибір між різними можливостями, позиціями, переконаннями тощо, причому, здійснюючи цей вибір, людина й розв'язує конфлікт [7]. Якщо конфлікт неусвідомлений, внутрішні суперечності поглинають людину, не залишають їй вибору, роблять її безпорадною. Випадки, коли особистість перебуває між двома позитивними або негативними значеннями чи ж один і той самий об'єкт одночасно наділений і позитивним, і негативним значеннями, зумовлюють появу внутрішнього особистісного конфлікту. Причому зазначені позитивні або негативні значення не є об'єктивними характеристиками зовнішньої ситуації, а становлять результат наділення особистістю зовнішніх об'єктів суб'єктивними значеннями, їх суб'єктивного сприйняття, оскільки кожна людина реагує на події відповідно до того, як вона їх сприймає [10].

У сучасних психологічних дослідженнях класичні положення щодо сутності й детермінації особистісної кризи набувають різнобічного вивчення. Так, В. В. Козлов пропонує тлумачити сутність особистісної кризи як природну (вікову, екзистенціальну) або штучну (антропогенну, техногенну, соціогенну) перешкоду на життєвому шляху, подолання якої неможливе особистістю чи групою звичними ресурсами. Далі автор уточнює, що особистісна криза – це психологічний стан, який виявляється в максимальній дезінтеграції (на внутрішньопсихічному рівні) та дезадаптації (на соціально-психологічному рівні) особистості, що виражається у втраті нею основних життєвих орієнтирів (цінностей, базової мотивації, поведінкових патернів) і виникає в результаті перешкод у звичному перебігу життя. Тому людина в стані особистісної кризи виступає як суб'єкт, який стає носієм девіантної або делінквентної поведінки. Йому притаманні нервово-психічні або психосоматичні розлади особистісних якостей, а також утрата способів адаптації до соціального середовища. На думку дослідника, до виникнення стану особистісної кризи призводять такі чинники: стресові події (травми, катастрофи, війни, утрата близьких тощо), що провокують різні види кризових реакцій; перехід на наступний віковий щабель (вікові кризи) [5].

Інша дослідниця – Н. Мухамеджанова – пропонує традиційний для синергетичного бачення підхід до трактування суті особистісної

кризи. Вона стверджує, що на кризовій стадії розвитку особистості в більшості випадків відбуваються зміна, переоцінювання цінностей. Колишня стала ієрархічна система цінностей утрачає свою впорядкованість, переглядається й статус окремих цінностей у загальній системі. Зважаючи на це, особистісну кризу дослідниця визначає як «...біфуркаційну фазу розвитку складної системи, що самоорганізується, коли вона перебуває в ситуації вибору можливої подальшої траєкторії руху під впливом структури-атрактора» [8]. Слід конкретизувати, що, на думку науковця, біфуркація супроводжується граничним загостренням внутрішніх суперечностей, властивих особистості, коли вони нібито «розхитують» систему та не можуть бути подолані або пом'якшені в межах наявної парадигми розвитку. Аксіологічний підхід до визначення сутності й детермінант особистісної кризи нам здається правомірним, але однобоким, адже не тільки втрата актуальності ціннісно-нормативної системи здатна викликати особистісну кризу.

Ми пропонуємо типологію особистісних криз, яка дає змогу не лише розкрити їхню психологічну сутність, а також прослідкувати зумовленість внутрішніми психологічними факторами та способи подолання. Перший тип кризи пов'язаний із кризою задоволення й часто як механізм розв'язання включає психологічний захист. Якщо для людини на якомусь етапі та в якихось обставинах надзвичайно важливо пережити почуття задоволення, і їй стають тягарем негативні переживання, то будь-яка складність сприймається нею як трагедія. Виникають душевний біль, відчуття катастрофи. Тоді включаються механізми психологічного захисту, суть яких – спотворення реальності. Сенс того, що відбувається, блокується для свідомості. Свідомість вдається до низки прийомів: раціоналізації (зручне пояснення); девальвації (обезцінювання бажаного); проекція (пояснення негараздів іншими причинами); мотивованого забування (витіснення зі свідомості негативної інформації, неприємних обставин).

Другий тип кризи – фрустрація. Подолати її допомагають раціоналістичні механізми – механізми пошуку нових форм поведінки. Цей тип кризи виникає, коли людина, відчуваючи якусь сильну потребу, не може її задовольнити, тому що в її арсеналі немає (або вона не знаходить) відповідних засобів впливу на зовнішні обставини. Спочатку людина обирає поведінку, яка може, в принципі, привести до успіху, причому ця поведінка досить добре організована. Людина багато разів повторює безнадійну поведінку або модифікує її так, щоб

діяти було легше, але, по суті, ця поведінка бажаного результату дати не може. Паралельно відбувається дезорганізація самої цієї поведінки. Урешті-решт, відбувається зсув із цілі на спосіб. Вихід із кризи забезпечується пошуком нової поведінкової форми.

Третій тип кризи – ціннісна, в основі якої лежить боротьба мотивів. Людина завжди включена в різноманітні відносини, реалізовані різними діяльностями, кожна з яких має свої провідні мотиви. Боротьба реалізованих відносин у внутрішньому світі виступає як боротьба мотивів. Вибір мотиву, що має право на реалізацію зараз, пов'язаний із побудовою ієрархії мотивів відповідно до прийнятої особистістю системи цінностей. Мотив завжди енергетично й емоційно заряджений, він – двигун здійснення діяльності, завжди індивідуальний. Цінність – це те, що має значення для особистості й водночас для суспільства, те, як має бути за соціально прийнятими правилами. Звідси – труднощі: плановане на мові цінностей може насправді виявитися не відповідним істинно зарядженим енергією мотивів. Що важливо, то виявилось слабковмотивованим, і навпаки. Отже, суть ціннісної кризи полягає в такому. Людина в ситуації зіткнення мотивів не в змозі зробити вибір, не працює ціннісна система. Ця криза має різні варіанти. Найпростіший – якщо неадекватна певна частина (не центральна, не серцевинна) ціннісної системи, тоді процеси переробки цієї частини не так травматичні. Трохи важчий випадок, коли ціннісна система змінилася в силу незворотної події. Проходить низка етапів, поки не усвідомлюється незворотність події, формується новий образ ситуації, він ідеалізується й стає ціннісним образом, займаючи вже інше місце в ціннісній системі.

Четвертий тип кризи – цілісна криза. Її суть така: виділяють теоретичну й практичну свідомості. Теоретична свідомість будує конструкції на мові понять та ідеальних форм, які можуть бути абсолютно відірваними від реальності. Вона не визнає часу, ситуативності й дрібниць, але вона ж планує замовлення на реальну практичну дію. У ній працюють цінності та мотиви, вона вирішує питання про здійсненність, але не здійснює. Практична свідомість наближає до місця й часу, наявних ресурсів, переводить на практичну мову плани теоретичної свідомості. Практичній свідомості протистоять теоретична свідомість, з одного боку, і реальність – з іншого. Тим механізмом, який забезпечує їхню згоду та відповідність, є воля. Механізми захисту можуть спотворити реальність, щоб зменшити негативні

переживання, почнуть змінюватись образи, ситуації – і система мотивів зміниться. Центральний механізм для виходу з цієї кризи – воля разом із напружено працюючим творчим блоком (інтелектуальні процеси), який постійно створює нові комбінації цінностей, мотивів, емоцій, теоретичної, практичної свідомості та реальності.

Наведені психологічні тлумачення суті й детермінант особистісної кризи дають розуміння цього явища як певного внутрішньо-психічного процесу, що руйнує звичний спосіб життя людини. Руйнація ця обумовлена або явищами та процесами соціального буття людини, тобто зовнішніми чинниками (суспільні негаразди, проблеми в оточенні спілкування тощо), або діяльністю свідомості людини, яка, виходячи на новий рівень розвитку, відкриває для особистості нові рівні знання й пізнання. Це дезорієнтує особистість, котра опиняється перед незрозумілими та подекуди абсурдними реаліями людського буття.

Завдання соціологічного аспекту розгляду сутності й детермінації особистісної кризи полягає в глибинному дослідженні специфіки суспільних явищ (аномалій), що обумовлюють особистісно-кризові стани членів суспільства. Саме соціологія, проаналізувавши та дослідивши небезпечні для членів соціуму суспільні явища, має відповідний науковий арсенал для вироблення стратегії запобігання їм або захисту від них. Соціологи своїм основним практичним завданням традиційно вважають соціальне прогнозування, передбачення тенденцій соціального розвитку. У соціології особистісну кризу до недавнього часу не розглядали в явному вигляді. Натомість у неявному вигляді зазначена проблематика простежується досить часто. Ми маємо на увазі намагання багатьох соціологів створити класифікації соціальних верств населення, серед яких є такі, які прямо чи опосередковано постійно протидіють наявному соціальному устрою. Для прикладу можемо навести класифікацію Ф. Гіддингса. Він виокремив чотири соціальні класи: 1) «соціальний клас», до нього належать люди, котрим подобається наявний суспільний лад і які є його активними прихильниками; 2) «несоціальний клас», до якого належать люди, котрі байдуже ставляться до всіх суспільних проблем чи успіхів, їх цікавлять тільки власні справи; 3) «псевдосоціальний клас», який об'єднує тих, кому не вдається «гараздування» за наявних соціальних умов, і вони прагнуть покращити свій стан за рахунок держави; 4) «антисоціальний клас», який утворюють маргінальні осо-

бистості, злочинці, котрі ненавидять суспільство й перебувають у стані відкритого протистояння з ним [2, 136–137]. Звичайно, життя особистостей антисоціального класу – суцільна особистісна криза. Що ж до представників псевдосоціального класу, то життя, у якому не все вдалося, як хотілося, також не позбавлене кризових переживань. Можна зазначити, що кризові переживання представників соціального класу також доволі ймовірні, наприклад у випадку зміни суспільного ладу, що їм подобається (як це відбулося з прихильниками соціалізму).

Вітчизняний соціолог О. Злобіна правомірно пов'язує особистісну кризу із суспільною й зазначає щодо цього: «По суті, сама криза (суспільна) в соціально-психологічному плані – це крайній вираз дезадаптованості котра використовує недієві адаптаційні механізми, обов'язково відчуватиме психологічний дискомфорт. Якщо ж цей стан триває досить довго, то це призводить до особистісної кризи, у процесі якої можливе швидке вироблення дієвих (нових) адаптаційних механізмів або ж подальша особистісна деструкція, що може дійти до маргінальності або психозу. Велику увагу дослідниця приділяє такому елементу соціалізації особистості, як соціальна ідентичність, пов'язуючи особистісну кризу саме із втратою останньої. Вона так висловлюється щодо цього: «Одна зі складових особистісної психологічної кризи – втрата соціальної ідентичності, звичної тотожності себе, свого “Я” з певними соціальними об'єктами-орієнтирами: суспільством, професією, способом життя, мовою, національністю, політичною позицією тощо. Без такої ідентичності людина випадає із системи соціальних координат, її підхоплює швидкоплинний потік подій, що спричинює хаотичний пошук необхідного захисту...» [4, 9]. До адаптативних стратегій, що їх використовує особистість, котра перебуває в кризовому стані, обумовленому суспільною кризою, дослідниця відносить «апатію, безпорадність, психічну регресію, реакцію втечі, стереотипну поведінку, пригнічення, витіснення, інтелектуалізацію, проєкцію, самообмеження тощо. Особливе місце в цьому переліку посідають механізми ідентифікації, раціоналізації та сублімації, які передбачають складні комплексні поведінкові реакції» [4; 17]. Отже, особистісна криза в соціологічній інтерпретації – це специфічний особистісний стан, у якому людина крайньою мірою не задоволена суспільними реаліями свого життя. Унаслідок цього стає можливим виникнення соціальних деструкцій особистісного розвитку, та-

ких як маргіналізація, проблеми процесу соціалізації аж до невротичного стану, девіантна поведінка тощо.

Специфіка перебігу та виходу з кризового періоду також залежить від соціального оточення, яке прямо чи опосередковано дає кризовій особистості новий сенс життя замість того, який утратив актуальність або загалом знівелювався. Можна зробити висновок, що особистісна криза, її виникнення, перебіг та завершення більшою мірою залежать від специфіки соціальних відносин особистості. Від того, як особистість себе позиціонує щодо суспільства, від того, яким чином здійснюється об'єктивація суб'єктивного під час особистісної діяльності, соціальної взаємодії, залежить психічна атмосфера життя особистості. Але не можна обійти увагою конструктивний аспект особистісної кризи. У ситуації особистісної кризи людина відкриває резервний потенціал своїх можливостей і використовує його для позитивного життєздійснення. Утім, і це неоднозначно, можна зауважити, що питання пом'якшення перебігу особистісної кризи та швидкого виходу з неї стоїть найбільшою мірою перед самою особистістю. Особистість у ситуації особистісної кризи перебуває перед вибором: або обрати шлях деструкції, занепаду й подальшого розпаду особистісних структур аж до зазначених нами вище аномалій, або здійснити рефлексію та сприймати детермінанти кризового стану рушійними силами особистісного розвитку. У моменти особистісної кризи особистість набуває своєрідного «іммунітету» проти подібних негативних факторів у майбутньому й таким чином стає сильнішою, такою, що має вищу за інших здатність до адаптації. Соціально детермінована особистісна криза постає зараз як своєрідний варіант адаптованого до сучасності механізму природного відбору.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, зазначимо, що особистісну кризу за сучасних соціально-економічних і політичних умов життя в Україні можна вважати явищем повсякденності. Про це свідчать результати соціологічних досліджень, які містять дані про високий рівень серед населення таких атрибутів особистісної кризи, як тривожність, апатія, невдоволення, недовіра до влади, зневіра в можливість швидких позитивних змін в економіці та, як наслідок, у добробуті громадян тощо [9]. Зважаючи на зроблені висновки, можна припустити, що в суспільстві існують соціальні групи, для яких виникнення особистісної кризи ймовірніше, ніж для членів інших соціальних груп. До такої групи можна віднести

молодь, котра є найбільш сприйнятливою до соціальних умов життя, адже перебуває в процесі базової соціалізації й зазвичай прогнозує своє майбутнє життя, спираючись на суспільні реалії сьогодення. Також до таких груп можна віднести людей похилого віку, пенсіонерів та осіб із вадами здоров'я. Представники цих категорій населення на сучасному етапі мало захищені соціально й перебувають у постійно складній психологічній ситуації. На основі проаналізованих точок зору ми пропонуємо таке визначення: особистісна криза – це специфічний соціально-психологічний стан людини, характерними рисами якого є соціально детерміноване усвідомлення нею руйнації звичного життєвого простору, домінуючий вияв котрого – бажання збагнути ситуацію та визначити особистісну емоційну чи раціонально обмірковану поведінкову реакцію на неї, ідентифікуючи себе з відомими раніше зразками своїх соціальних позицій, що реалізувалися за певних обставин особистісного або групового соціального життя інших людей.

Детермінанти особистісної кризи, на нашу думку, можна класифікувати за їх походженням: соціальні – суспільна криза, проблеми в оточенні спілкування, надзвичайні ситуації, соціальні та техногенні катастрофи тощо; індивідуально-психологічні: індивідуальні особливості переживання вікових змін, усвідомлення хибності важливих життєвих рішень, проблеми в новому цілепокладанні (при досягненні наявних цілей), акцентуація свідомості на факті смертності людини, розуміння невідповідності між психофізіологічними даними й особистісними потребами тощо; нервово-фізіологічні: хронічна хвороба, постійне нервове напруження, велика втомлюваність унаслідок важкої праці та неможливості достатньо відпочивати тощо. Слід констатувати, що кожен із цих видів детермінант особистісної кризи може трансформуватись і доповнюватись (підсилюватись) іншим. Від цього залежить глибина кризових переживань. Виділені чинники взаємообумовлені один одним тією чи іншою мірою, тісно пов'язані між собою.

Список використаної літератури

1. Выготский Л. С. Психология развития человека / Выготский Л. С. – М : Изд-во «Смысл» ; Изд-во «Эксмо», 2006. – 1136 с. – (Библиотека всмирной психологии).
2. Гиддингс Ф. Основания социологии / Ф. Гиддингс ; [пер. с англ. Н. Н. Спиридонова]. – М. : [б. и.], 1898. – С. 3–22, 400–418.

3. Горностай. П. П. Психологія життєвої кризи / П. П. Горностай ; [відп. ред. Т. М. Титаренко]. – К. : Агропромвидав України, 1998. – 128 с.
4. Злобіна О. Г. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1996. – 100 с.
5. Козлов В. В. «Личностный кризис – структурные и гендерные особенности» [Электронный ресурс] / В. В. Козлов. – Режим доступа : <http://www.apollina.ru/Library/Kozlov/Kozlov7.php>.
6. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг ; [пер. с англ. Н. Мальгиной и др.]. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с. – (Серия «Мастера психологии»).
7. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу ; [пер. с англ. С. Рысеева]. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2010. – 352 с.
8. Мухамеджанова Н. Личность в зеркале синергетики [Электронный ресурс] / Н. Мухамеджанова. – Режим доступа : http://www.credonew.ru/credonew/02_04/10.htm.
9. Паніна Н.В. Українське суспільство 1994 – 2005 : соціологічний моніторинг / Паніна Н. В. – К. : Софія, 2005. – 160 с.
10. Роджерс К. Р. Консультирование и психотерапия: Новейшие подходы в области практической работы / К. Р. Роджерс ; [пер. с англ. Н. Н. Спиридонова]. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 264 с.
11. Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применения) / Л. Хьелл, Д. Зиглер ; [пер. с англ. С. Меленовской, Д. Викторова]. – СПб. : Питер Пресс, 1997, 608 с.